

ТЕТЯНА СВЕРДАН
СПОСІБ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (УСІЧЕННЯ)
ЯК СТИЛІСТИЧНИЙ ПРИЙОМ У ТРИЛОГІЇ БОГДАНА ЛЕПКОГО «МАЗЕПА»

Історична проза Богдана Лепкого хвилює сучасного читача не тільки широтою охоплення дійсності, правдивістю зображення минулого, живим відчуттям образів, а й силою, багатством художнього мовлення. Переїнятися мовною стихією конкретної історичної епохи повинен не тільки письменник, а й читач, який сприймає твір, зіставляє, порівнює можливі засоби словесного вираження художньої ідеї. Читача мимоволі захоплює багата фразеологія творів Б. Лепкого. Стилістичне використання фразеологічних одиниць насамперед пов'язане з різноманітними трансформаціями фразеологізмів у художніх творах, виявом індивідуальності цих перетворень та їх спрямованості. Способи трансформації фразеологічних одиниць в українській художній літературі виявляють майстерність автора в досягненні максимальної образно-експресивної насиченості, виразності та лаконізму мови.

Існує понад 15 способів трансформації фразеологічних одиниць як стилістичного прийому. До найменш вивчених явищ мовного динамізму належить усічення фразеологізмів, хоча у сфері мовлення це один із продуктивних засобів створення нових експресивних виразів. Певна частина таких оказіональних зворотів починає з часом обслуговувати комунікативні потреби все більшої кількості носіїв мови, стає загальноживаною, сприяє розширенню меж стилістичного використання національно-самобутніх мовних засобів у художньому, публіцистичному, ораторському стилях.

У стилі художньої літератури, зокрема у трилогії Б. Лепкого «Мазепа», усічення фразеологізмів часто викликане принципом економії мовлення і ґрунтується на внутрішніх можливостях широко відомих виразів, доповнюваних можливостями контексту, який усуває потребу наводити фразеологізми повністю. Однак інтереси письменника і читача конфліктні: у зменшенні обсягу фразеологізму зацікавлений письменник, а у збереженні внутрішнього змісту вислову — читач. Художник слова зобов'язаний максимально враховувати знання носіїв мови повного варіанта фразеологізму й усіченого. Інакше розраховувати на те, що фразеологізм буде зрозумілий цілком правильно, не можна, навіть якщо в тексті зміст його пояснено.

Богдан Лепкий майстерно скорочує надлишкові компоненти, які не несуть додаткової інформації, які легко домислює читач, оскільки основне семантичне навантаження лягає на самодостатній і комунікативно коректний усічений варіант. Напр.: *Стояли супроти себе і міряли свої сили* (пор.: *міряли очима*); *всячину плещуть*; *те саме плещуть* (пор.: *плескати язиком*); *не своя була* (пор.: *сам не свій*); *хотів зірватися на ноги* (пор.: *зірвався на рівні ноги*); *сіллю в оці* (пор.: *став мені сіллю в оці*); *очі опустив* (пор.: *очі додолю опустив*); *про мене* (пор.: *про мене, Семене*); *закохався, як чорт у вербу* (пор.: *закохався як чорт у суху вербу*) і под.

Одночасне використання способу усічення фразеологізмів і субституційної заміни компонентів спостерігаємо у виразах *зі свічкою не знайдуть*, *зі свічкою шукай* (пор.: *зі свічкою у літню днину не знайдеш*; *вдень з вогнем не знайти*).

Натрапляємо в трилогії «Мазепа» й на приклади усічених прислів'їв та приказок, оскільки саме ці одиниці легко засвоюються в скороченому варіанті. Цьому сприяють кілька факторів. По-перше, прислів'я та приказки вживаються спонтанно, начебто мимоволі, випадково, в розпалі живої, захоплюючої розмови, коли зміст висловлюваного доповнюється тоном голосу, виразом обличчя, жестикуляцією. Тому, використовуючи усічені прислів'я та приказки, автор досягає ефекту наростання темпу мовлення з відповідними колоритами (іронія, доброзичливе ставлення, радість, фамільярність, зневага, смуток і под.), що робить читача справжнім учасником подій, жвавої бесіди. По-друге, логічна структура таких фразеологізмів є певним умовиводом, зв'язком суджень, одне з яких опускається як загальновідоме. Опущені судження, як правило, можуть бути уточненням, розвитком основної ідеї або запереченням її. Напр: *Раз мати родила* (пор. *Раз мати родила, раз треба*

вмирать; *Прийде каяття!*.. (пор.: Прийде каяття, та вороття не буде); *Чеши дідька зрідка* (пор.: Чеши дідька зрідка, він і так кострубатий); *Хвали мене, ротику, бо розірву тебе* (пор.: Хвали мене, роте, бо, як не похвалиш, то я тя роздеру); *З горою зійдеться гора* (пор.: Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться; Вода з водою зійдеться, а чоловік з чоловіком) і под.

Здатність конкретною фразеологізму вживатися без тих чи інших компонентів, у максимально лаконічній формі, тобто стверджувати, і психологічне напруження влучно використовує Б. Лепкий, будуючи діалоги на основі одного фразеологізму. Такий прийом надає діалогам соціальної загостреності, експресії. Так, наприклад, відчай, страх, ненависть до царя Петра I передано в такому діалозі:

[Чуйкевич:] — Знаєш, як цар *карає*, Мотре.

[Мотря:] — Жорстоко.

[Чуйкевич:] — У його милосердя нема.

[Мотря:] — Може, *на горло*?

Пор.: скарати на горло; на горло карати.

Або:

— Хай їх [царя і його людей] Бог провадить, — сказав гетьман, а Данило Апостол пошепки додав, ніби боявся, щоб цар не зачув його слів:

— *А чорт* нехай їх *пхає*.

Пор.: Боже, провадь, дідько, пхай.

Часто письменник зумисне скорочує загальновідомі фразеологізми, щоб доповнити їх по-своєму, тобто одночасно використовує прийом усічення і прийом уточнення (авторського розшифрування) фразеологізму.

Напр.: [Кочубей:] — *Рада б душа до раю*..

[Мазепа:] — Так Любов не пускає, правда?

Пор.: Рада б душа в рай, та гріхи не пускають.

Або: *Куди куцому до зайця; Та де куцому до зайця! Де чоловікові до чорта* (пор.: Далеко (куди) куцому до зайця! Заєць стрибає, куций бігає, та не піймає); *Дай, Боже, пий та не впивайся*, говорить та не проговориться (пор.: Пий — не впивайся, між чужими людьми остерігайся); *Кочубей* птичка невеличка, *високо літає, низенько сідає* (пор.: Хто високо літає, той низько сідає).

Надзвичайно лаконічно показує Б. Лепкий гіркоту батьківського розуміння неприязних стосунків між двома найріднішими людьми, матір'ю та дочкою:

[Марія Федорівна:] — *Трафила коса на камінь*.

[Кочубей:] — Не на камінь, а коса на косу, бо й Мотрина вдача непокірлива, навіть для матері...

Пор.: Трахвила коса на камінь, та камінь не подається.

Часом одна фраза в устах гетьмана Мазепа змальовує розлогий зміст, як, наприклад, вистражданий біль за долю України, сумне усвідомлення відшумілої молодості і наближення старості: *Нова мітла краще мете*, а в нас чимало є дечого такого, що й вимести треба (пор.: Нова мітла добре мете, але й змітується скоро).

Стилістичний прийом усічення фразеологізмів не варто плутати з прийомом використання образу фразеологізму (фразеологічний натяк, фразеологічна алюзія), який полягає у розкладі усталених виразів на окремі складові елементи. На відміну від усічених фразеологізмів, тут руйнується структурно-граматична єдність фразеологічної одиниці. У контексті це розгорнутий словесний образ з відповідним емотивним забарвленням. Напр.: Чоловік собі не ворог, а потопаючому і соломинка спасіння; Хапався кожної стеблинки, щоб рятуватися з розбурханого моря тривоги; Чіпляється тої гадки, як потопаючий соломинки (пор.: Хто топиться, той і соломинки вхопиться); Хай летить червоний когут; Піяв червоний когут, б'ючи огненным крилом; Червоними півнями грозили (пор.: пустити червоного півня) і под.

Стилістичні функції фразеологізмів, використаних у трилогії Б. Лепкого «Мазепа»,

пов'язані зі створенням національного колориту, досягненням ефекту безпосереднього спілкування персонажів.

Індивідуально-авторські новотвори Б. Лепкого — трансформовані усічені фразеологізми — не руйнують мовної системи, оскільки ці новотвори створюються за моделлю, поширеною в узусі, звичайною в мовній свідомості читачів.

В ідіоматичних фразеологізмах опускаються переважно дієслівні та іменні компоненти, а у прислів'ях та приказках — постпозитивні частини, що мають характер додаткових уточнень, пояснень, інших логічних висновків. Діалоги, побудовані на фразеологізмах. — чіткі та лаконічні за своєю формою і образні за внутрішнім змістом.

Усічення фразеологізмів належить до найбільш цікавих явищ сучасної функціональної фразеології, оскільки тут найвиразніше простежується тенденція до економії мовлення, до гармонії форми і змісту.